

לשונות וסביביהם

א

חקר לשונו של ש"י עגנון — גם מעט הנסיונות שנעשו בו מורגשת בהם רתיעה, והמנסים בחינת נוגע־ואינו־נוגע, וניכרת בהם אימת המשאוי שלפניהם. ודומה, כי אם אין החקר מתכוון לוותר על התעודה הזאת, לא יתגבר על אימתו, כל עוד לא יבין, כי חקר לשונו של עגנון פתיחתו חקר לשונותיו, שדרכו מן הקל אל הכבד ומן הפשוט אל המורכב. ושעל־כן, בבואנו עתה לנסות כניסוי הזה, נפתח בדוגמה שאין כמדומה כפשיטותה, והיא דוגמה לשימושו במקרא. וכך לשון הדוגמה:

טובים היו הלילות הללו שבהם הייתי שוכב על משכבי והוגה במלך המשיח שיתגלה פתאום בעולם ויוליד אותנו לארץ ישראל ונשב איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו. אבא לא יסע לירידים, ואני לא אלך לבית הספר, אלא אתהלך לפני ד' בארצות בית אלקינו („המטפחת“). כל סיפוריו, כרך „בשובה ונחת“, תרצ"ה, עמ' קע"א.

המליצה המוטעמת היא מליצה נודעת ושימושה מרובה, אך ניסוחה אינו כדיוקו של מקרא. שעניינו תיאור אידיאלי של ימי שלמה המלך. כי המקרא ההוא כך לשונו: „וישב יהודה וישראל לבטח איש תחת גפנו ותחת תאנתו“ (מלכים א' ה, ה). לאמור, תיבת איש, הנזכרת במקרא אך פעם אחת, מתכפלת (איש — ואיש) ומשתנה משקלה, ועל דרך השינוי הזה נעשתה כמטבע המצוי. מצד־מה כמין תיקון של המקרא ברוח חוק מחוקותיו שלו עצמו, חוק־התואם, כזה:

1) איש תחת גפנו ותחת תאנתו

2) איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו

וספק אם התיקון היה מתקיים, ובייחוד אם היה מתגבר על חיזוקו של לשון הכתוב בדברי מיכה (כתוספת לדברי ישעיהו): „וישבו איש תחת גפנו ותחת תאנתו“ (ד, ד), אילולא הסיוע מצד כתוב שכוחו במה שהובא פעמיים, גם במלכים (ב' יח, ג) גם בישעיהו (לו, טז): „אל תשמעו אל חזקיהו כי כה אמר מלך אשור עשו אתי ברכה וצאו אלי ואכלו איש גפנו

ואיש תאנתו". סיוע זה נצטרפו לו חבריו שבנינם כך, כגון: "הרגו איש את אחיו ואיש את רעהו ואיש את קרובו" (שמות לב, כז), או: "ושבתם איש אל אחוזתו ואיש אל משפחתו תשובו" (ויקרא כה, י), ובייחוד: "וחנו בני ישראל איש על מחנהו ואיש על דגלו לצבאותם" (במדבר א, נב), והיא מליצה שנשלבה בפיוט הפשוט בעם. פתח זמירות ליל שבת: "כל מקדש שביעי כראוי לו / כל שומר שבת כדת מחללו / שכרו הרבה מאד על פי פעלו / איש על מחנהו ואיש על דגלו". אם לא נאמר להסתפק בדרך ליכוד מיכני, נאמר, כי ככל המשוער נתלכדו בזכרון העם ובדמיונו ארבעת הציורים האידיאליים: (1) ימי המדבר, (2) השבת, (3) ימי-שלמה, (4) ימות-המשיח — באופן שהליכוד הזה סייע גם הוא לקביעתה של המליצה איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו.

אין צריך לומר, כי לשון הכתוב כדיוקו עשוי היה לבוא ולהבוע את שלו, אם בימים של תגבורת ידיעה ודקדוק במקרא, אם בימים של מהימנות פוריסטית, והיה זה מן העניין לבדוק דרך שימושם של הסופרים באותה מליצה אם לצד דיוקו של הכתוב אם לצד שיניו. וגם המספר שלנו ראה לימים להעמיד לשון-המקרא על דיוקו ובמהדורה בתראה (תשי"ג) כתב (עמ' רנ"ח):

ונבא איש תחת גפנו ותחת תאנתו.

בין מהדורה למהדורה נתעוררתי על דרך השינוי שהטיל (במאמרי: שיעור מועט בעגנון, גזית, כרך י, חוב' קט"ו-קט"ז, ניסן-איר, תש"ח), החשוב גם עתה, לאחר התיקון, שכן מהדורה קמאה גיתן בה הניסוח במשקל ראשון, ולא עוד, המספר משתמש כנוסח השגור בעם ושלא כדיוקו של הכתוב גם בסיפורים מאוחרים יותר וכן למשל בסיפורו, עשרת הימים" (במאסף, "מצפה", תשי"ג, עמ' רל"ה):

נתאנח הבן [הוא יום צום גדליה] אנחה גדולה ומרה ואמר לו [למלך] כשהלכתי מלפניך באתי למדינה אחת גדולה שבמדינות ונכנסתי לעיר גדולה משוב ערים, ראיתי את העם היושב בה, אנשי חיל אוהבי אמונה אִש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו.

וביותר בפרק הפתיחה של "תמול שלשום" שנאמר בו:

כשהוא יום חורשים וזורעים ונוטעים וקוצרים ובוצרים ומוסקים חובטים חטים ודורכים גתות ולעתותי ערב יושב לו איש תחת גפנו ואִש תחת תאנתו, כשאשתו בנו ובנותיו יושבים עמו, שמחים על עבודתם וששים בישיבתם.

נבדוק דרך שימושה של המליצה הזאת מתוך שנצטמצם על דוגמאות מעטות לדרך הדיוק. בתקופת ימי הביניים, למשל ר' יצחק בן-שלמה הסולה («משל הקדמוני», מהדורת מחברות לספרות, עמ' 29):

וְיִשְׁבוּ לְבִטָּח כָּל אֶחָד כְּפִי תְּשׁוּקָתוֹ
אִישׁ תַּחַת גִּפְנוֹ וְתַחַת תְּאַנְתּוֹ

ובתקופת ההשכלה, למשל, שמעון בכרך («מלך אביון», תרמ"א.

עמוד ב'):

אֵת הַיָּמִים בָּם יִשְׁכְּנוּ

בְּאֵהָלֵי הַמְּבִטָּחִים

מִדֶּן וְעַד בְּאֵר שֶׁבַע שְׁלֹוִים

אִישׁ מִלְּמִלָּה וְתַאֲנִתּוֹ

ראשון — הדיוק מסתבר בו מאליו, וביותר שהוא נעזר בלשון הכתוב הקודם למליצתנו (וישבו לבטח), ואף האחרון כך, גם אם הטיל קצת שינויים (ישבנו — המבטחים — איש מול).

אולם כנגדם אנו מוצאים, ובמניין מוסיף והולך, וביותר בדורות אחרונים, דוגמאות לשינויו של המקרא. וכן, למשל, הרץ הומברג: «בשבתנו על אדמתנו איש על אחוזתו איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו» («אמרי שפר», פרק יז, סעיף ד). אנו רואים בעליל, כיצד שינויו של לשון הכתוב בא ברישום המבנה של כתוב אחר: «ושבתם איש אל אחוזתו ואיש אל משפחתו תשובו». וידידי שמואל ורסס העירני על דוגמה מענינת במיוחד — והיא לר' עמנואל הרומי: «ישבו איש על שדה מקנתו תחת גפנו ותחת תאנתו» (מחברות, מהדורת דב ירדן, כרך א', עמ' 17) והמהדיר מעיר על: «וישבו איש תחת גפנו ותחת תאנתו» (מיכה ד, ד) ועל: «ואם את שדה-מקנתו אשר לא משדה אחוזתו» (ויקרא כ"ו, כ"ב), אבל נקודת הקישור הסמויה היא: «ושבתם איש אל אחוזתו». מובן שיש דוגמאות, שבהן מכריע לא רישומו של הכתוב, אם לצד דיוקו אם לצד שינויו, אלא צרכו של השימוש לפי הגיונו או כוונתו; והרי, למשל, שתי דוגמאות של מחבר אחד — צבי וסרטילינג בשירתו על דניאל, כותב מזה («נזר המודות», חש"ד עמ' 11):

כִּי אִשׁ יְהִי בְלָבָם תּוֹקֵד, יֵאשְׁיֵהוּ לְפָנֵיהֶם

מְלָךְ, בּוֹ רִיחַ שְׂדֵי, בְּקָרְבוֹ תְּנוֹסֵס יְרֵאָתוֹ

וְעַמּוֹ יִשְׁכֵּן בְּטַח תַּחַת גִּפְנוֹ וְתַאֲנִתּוֹ

ומזה הוא כותב (שם, עמ' 188):

רָאָה כָּל אִישׁ יְהוּדָה אִישׁ אֶל רַעְיוֹ יִקְרָאוּ

אֵל תַּחַת גִּפְנוֹן וְאֵל תַּחַת תְּאֵנָה שְׁבַת בְּטַח

כמעט שאנו רואים, כיצד הנאמנות לדיוקו של מקרא והסטייה מדיוקו התכתשו זו בזו ונולדה מתכונת חדשה. ויש כמה וכמה דוגמאות לדרך פיתוחו של השימוש באופן שהוא מוליד שכמותו, וגם בו מתנצחות אדיקות וסטייה. וראה י"ג (גם אלה משלי יהודה, „הצפרדעים המבקשים להם רב“):

וּבְצֵלוֹ יְהִי אֲנָשִׁי קְהֵלְתוּ

אִישׁ תַּחַת גִּפְנוֹ וְתַחַת תְּאֵנָתוֹ

האדיקות בדיוקו של הכתוב, נשמרת גם במטבעות אחרים שלו העשויים כמתכונת מליצתו, ובייחוד באלה המסתפקים במשקל איש תחת גפנו, וכן („רפסודות“):

רְכַנֵּינוּ יוֹשְׁבִים אִישׁ תַּחַת חֶפְתּוֹ

לֹא יֵדַע שִׁבְרַ עֲמוֹ לֹא יַחֲוֹשׁ חֶרְפָּתוֹ

מה שאין כן בדוגמה שנתערב בה הד־הסטייה (משלי יהודה, „נפשנו כצפור“):

אִישׁ אִישׁ תַּחַת נִטְלוֹ יִדְכָה יֶשֶׁחַ

וקל לראות זימנם של הכתוב שלנו איש תחת גפנו ושל כתוב כמו איש איש ממלאכתו וכיוצא בו. לענייננו עתה דיינו בהערה, כי המליצה איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו היא כמליצה הפשוטה בעם, וגודל התפשטותה נראה, כשהיא משולבת בתוך לשון־דיבור, כלשון־אידיש, והרי שתיים דוגמאות — אליעזר צבי הכהן צוויפל, הכותב בסיפורו: „מיר וואַלטין געזעססין אין אונזער אייגענער לאנד איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו“ („דער גליקליכער מפטיר“, 1886, עמ' 29) — כלומר: היינו יושבים בארצנו אנו איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו; יעקב דינזון הכותב בפליטון שלו: „ראַטשילד — קויפט דאָרט וואָס אַ יאָר נייע פעלדער, נייע וויינגערטנער, בעזעצט אויף זיי יודען, און די יודען זיצען טאַקי דאָרט שוין איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו“ („הבלי משיח“, דער יוד, 1900, גל' 42) — כלומר: רוטשילד קונה שם שנה שנה יותר שדות חדשים, כרמים חדשים, מושיב עליהם [=בהם] יהודים, והיהודים אמנם כבר יושבים איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו, כמובן, גם בלשון־אידיש עשוי המטבע לקיצור־מה, ביחוד בהתחלף הנושא, וכן, למשל, זה מקרוב שלמה לוזנברג: „און איצט קאַן ער זיך ברווהדיק זיצען און ברענען אויף דער פלאַרידער זון תחת גפנו ותחת תאנתו“ („אויפסניי“, 1958, חוב' 19, עמ' 21) — כלומר: עתה יכול הוא לישב ברווחה ולהישזף בשמשה של פלורידה תחת גפנו ותחת

תאנתו. אלא שהדוגמה הזאת כבר מעידה על התרוקנותה הגמורה של המליצה מתוכנה; כי ממה נפשך — אם הוא יושב תחת גפנו ותחת תאנתו, הרי הוא שרזי בצלו, ושיזופו בשמש כיצד. כנגד התרוקנותה של המליצה אתה מוצא התמלאותה, וכאן ניתנת הוכחה לכוחו של מטבע-עם, בבוא מליצתנו לשמש תיאור כשל ימי-המקרא. וכדוגמה אחרונה ומכרעת מנדלי מ"ס המשתמש במלוא לשונו של הכתוב ואף-על-פי-כן הוא מטיל בו שינוי: „האברכים הללו קיבלו אותנו בשמחה ובהיבה יתירה ונכנסו עמנו בדברים מענייני היישוב, וכשנתלהב רוחם הרבו לדבר גבוהה-גבוהה וניבאו עתידות; עוד מעט תושע יהודה וישראל יש כון לבטח כבתחילה; קרבו הימים וישבו היהודים איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו“ („בימי הרעש“, מהדורת דביר הגדולה, עמ' ת"ח).

אמרנו כי בניין המטבע המצוי של מליצתנו נשפע מדרך הכתוב איש על מחנהו ואיש על דגלו. עתה נראה איך הכתוב הזה נשפע מדרך הכתוב איש תחת גפנו ותחת תאנתו, וכדוגמה ח"נ ביאליק, הכותב („אגדת שלושה וארבעה“):

וּבְמַצָּאֵם אֵת כָּל הַדְּבָרִים וְהֵנָּם עַל מְכוּנָם וְעַל מְשֻׁפָּטָם —
וְהַסֵּלֶם הַשְּׂמוּט הַחֹקֵם גַּם הוּא עַל כְּנוֹ כְּבָרְאוּנוּהָ וְכָל הַבָּאִים עִלּוּ בּוֹ
אִישׁ אַחֲרֵי רַעְהוּ, אִישׁ כְּכֹבֹדוֹ וְכַעֲרָךְ מַעֲלָתוֹ —
בְּעֹלֹתָם כָּלֶם אֶל הַעֲלִיָּה וְיַעֲרֹכוּ כָּלֶם אֶלֶּה אַחֲרֵי אֶלֶּה טוֹרִים טוֹרִים,
אִישׁ עַל מַעֲמָדוֹ וְעַל מַעֲרָכָתוֹ, לְפִי כְּבוֹדוֹ וְלְפִי [עֲרָךְ] מַעֲלָתוֹ.

ב

ראינו את ח"נ ביאליק נוטל דוגמה שבה מצוי לשון איש על — ואיש על („איש על מחנהו ואיש על דגלו“), ומנסחה לשון איש על ועל („איש על מעמדו ועל מערכתו“), מתוך שלשון אחרון עשוי כלשון איש תחת — ותחת („איש תחת גפנו ותחת תאנתו“), ולשון זה אווירתו אווירת ימי שלמה, שהמשורר מתארם באגדתו גם הוא, ואילו ש"י עגנון קיים במשקל ראשון בהינת פוק חזי מאי עמא דבר, שכתב כדרך הפשוט בעם: איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו, אף שעניין סיפורו מעורר כממילא על הצד השווה שבין המיתוס של בן-דוד שהיה (ימי שלמה) ובין האוטופיה של בן-דוד שהיה (ימות המשיח), מה שהוצרך לעוררו לדיקדק כפי שעשה במשקל אחרון. עד היכן רישומו של מטבע-עם מגיע, ניתן לראות מדוגמה אחרת — בבוא המספר לתאר מעשי יפתח הגלעדי, הוא מביא לפנינו את הדברים שבינו ובין זקני גלעד, ואנו שומעים את יפתח לאמור:

„משמע כשם שהייתם עד עכשיו כך אתם עכשיו, ולכשעביר צרתכם מכם שוב כל בעל בשר יושב לו בכרמו או תחת תאנתו ופילגשו מניפה לו במניפה. בא איש מאנשי עיף מן המלחמה שנלחם לכם ומבקש ענבה או תאנה מה משיבים לו, מי יפתח ומי בן גלעד שניתן לאנשיו מאשר לנו“ („הדום וכסא“ פרשה שנייה, סעיף כ”ח). החזור על כל המקראות לא ימצא בהם יושב בכרמו, אבל הוא ימצאנו בדיבור־העם כגון ער זיצט ווי ביים טאטן אין וויינגארטן, כלומר הוא יושב כמו בכרמו של אביו, ביטוי ששרשיו מסועפים אף רחוקים וביורם כפרשה לעצמה.

משבדקנו שימוש בלשון־כתוב, שחל בו שינוי־מה, ראוי שנבחון שימוש בלשון כתוב, שלא חל בו כל שינוי־נוסח, אך חל בו שינוי־משמע, שלא כעיקרו הקדום, אלא כפירושו המאוחר. כדוגמה בולטת לכך נבור שם סיפור מסיפוריו. אולם עד שאנו מפרשים שם זה, דין שניתן מעט דעתנו על דרכו בשמות סיפוריו וספריו, שכן דרכו זו לא נתקיימה בה הפרופורציה הרגילה שלו בין לשון־חכמים, שהיא לו מסילת־קבע, ובין לשון־מקרא, שהיא לו משעול־עראי. אדרבה, שמות אלה בולטים בהם שימושי־מקראות לא בלבד בסיפורים ששמותיהם לשונות־כתובים („והיה העקוב למישור“), ולא בלבד בקובצי־סיפורים ששם הכולל כך („בשובה ונחת“ „על כפות המנעול“), אלא גם ספרים גדולים („אורח נטה ללוח“, „תמול שלשום“). ולא עוד, השמות האלה מגדירים את אופיו של החיבור, מרמזים על כוונתו, ופעמים אף ממצים עיקרו. אולם מי שיבדוק בהם ובכמותם ימצא, כי הם חסרים, אם לחלוטין אם במכריע, את המידה המצויה בשימושי שמות כאלה — הלא היא מידת־השחוק, שעיקרה שחוק־הכפל, כדרך שבא על גילויי בשם־ספר שלשונו לשון־חזול (סמוך ונראה) על דרך השחוק הזה¹. והנה מידה זו מצויה בדוגמה, שאמרנו לעורר עליה עתה את דעתנו — הלא היא קבוצת־הסיפורים, שעניינם שלשלת ייחוסו של המחבר, תולדות אבות־אבותיו במציאות ובאגדה (נדפסה ב„לוח הארץ“, תש”ח) ושמה: „קורות בתינו“.

כידוע, סמיכות מקראית היא, ומקורה בשיר השירים: „קורות בתינו ארזים רחיטינו [רהיטינו] ברותים“ (א, יז). אולם בעוד הכתוב מתכוון לקורות מלשון קורה, שעניינה חלק בניינו של בית וחומרו,

¹ לשון סמוך ונראה בפי המספר פירושו סיפורים שענינם ונושאייהם קרובים, ומקורו בענין קריאת מגילה (ג' ע"ב): „אמר ר' יהושע בן לוי כרך וכל הסמוך לו וכל הנראה עמו נדון כדרך תנא סמוך אע"פ שאינו נראה תנא נראה אע"פ שאינו סמוך“.

הרי המספר מתכוון לקורות מלשון מקרה, שעניינו מאורעות, תולדות. וזאת לזכור, כי תיבת קורות במשמע מקרים, מאורעות מצויה במקרא פעם אחת בלבד: „ויבואו אל יעקב אביהם ארצה כנען ויגידו להם את כל הקורות אותם לאמור“ (בראשית מב, כט); וראה במדרש: „מיד הקדוש ברוך הוא גוזר על הטיפה מה יהא בסופה אם זכר אם נקבה, אם חלש אם גיבור, אם עני אם עשיר, אם קצר או ארוך, אם מכוער או נאה, אם עבה או דק, אם בזוי או גס, וכן גוזר על כל קורותיו“ (תנחומא פקודי). אולם מה שחשוב לענייננו הוא, כי כבר המדרש הניח פתח לאותו שחוק — אף שחז"ל דרשו קורות בתינו לעניין שער ניקנור (יומא לח), הרי דרשום גם בדרך אחר: „קורות בתינו ארזים — אבנים שישן עליהן יעקב נעשו תחתיו כמיטה וכפלומה — דבר אחר קורות בתינו אלו הצדיקים והנביאים שעמדו ממנו“ (שיר השירים רבה). דרוש זה, כשם שמקובל בו עניין כינוי צדיק לשון ארז, המפורש בכתוב („כארז בלבנון ישגה“) וכינוי האבות והצדיקים כן („ארזי הלבנון אדירי התורה“) כך כמעט שמקופל בו הדרוש: קורות — תולדות, ואמנם ספורנו מפרש בפשיטות: קורות בתינו — חכמי הדורות.

ודרך השחוק: קורות בתינו — תולדות בתינו נסתייעו בו רחוקים וקרובים. וראה, למשל, ר' עמנואל פראנשיס הכותב לעניין חלום (דיוואן, מהדורת שמעון ברנשטיין, תרצ"ב, עמ' קסו, שורה 26):

שׁוּרָה בְּקוֹרֹת בֵּיתְךָ

וביאר המהדיר: קורות — מאורעות; וכבר הציינתי בביקורת, כי הוצרך לעורר על השחוק בכתוב קורות בתינו ארזים, ועל ההד הרחוק מהמובא על אותו שבא לר' יוסי בר חלפתא שיפתור לו חלום, והלה אמר לו: שריי בכרסא דביתך — שהכוונה לקורות־הבית (כמבואר במדרש איכה ובראשית רבה פ' ויצא). וידידי אפרים דרור העיר („לשוננו לעם“, מחזור י' קונטרס א') על מקור קודם — קובץ הקומפוזיציות של שלמה רוסי עם הקדמה של ר' יהודה אריה מודינה (וונציה, שפ"ג, 1622) שבה ישבח את רוסי על שהחזיר לבני ישראל את חכמת הניגון שכן „קורות בתינו הזרים ורהיטנו דרהיטנא מפוזרים בארצות וילדי הזמן נכרים הספיקו להשכיחם מכל דעה ולהעבירם מכל השפל“. והרי השחוק הוא לא בלבד בקורות ובארזים (זרים) אלא גם ברהיט לשון ריצה ולשון פיוט. שרהיט במקורו הערבי והארמי פירושו ניגון. ואם דוגמאות קרובות הרי יל"ג (משלי יהודה, „ביקור חולים“):

כִּי אִישׁ אֵת אֶחָיו סָפְרוּ עָרְכוּ

קורות בתימו וחדשות צמתו

וביותר בפרוזה: „ובזקנם וירוששו וימעטו וישוחו מעוצר רעה. כי קורות כקורות בית הבד עברו על צבי וידכאו לעפר נפשו בתוך שאר אחיו בעלי משלח ידו“ („תורה הבאה לאחר זמן“); וכן: „כהרבה תכונות אחרות שבני ישראל מצוינים בהן נקבעה גם התכונה הזאת בנפשם בימי צר ומצור, לרגלי הקורות אשר העיקו עליהם כקורת בית הבד“ („בעבור נעלים“); ואף: „חשבתי אחת לאחת את הקורות המוצאות את אחי בני עמי. קורות כקורות בית הבד השתרגו על צוארם וידכאום עד עפר“ („העצמות היבשות“). רואים אנו כי בדוגמות הפרוזה נעזר יל"ג בתיבת קורות לשני מובניה. מה שאין כן בימינו — א. שטיינמן, הכותב: „בצל קורתנו — איזה ביטוי יפה-חן ורבי משמעות. רצוני לומר, שיש גם לצל קורותינו. כל הקורות שבאים לספר אותן צל מעט הפרוש עליהן מוסיף להן ליות-חן ועוד-י-כוח“ („אל הערפל אשר שם“). השחוק ייפול פה בלשון כתוב אחר, שהוא יחיד במקרא. ועניינו בפרשת לוט: „רק האנשים האל אל תעשו דבר כי על כן באו בצל קורתי“ (בראשית יט. ח). אולם כתוב זה פתוח לשחוק מורכב יותר וכן ח"ב ביאליק: „והוא הנותן לו צל של קורת רוח ובטחון לפי שעה“ („גילוי וכיסוי בלשון“); והרי דרכו של מנגנון השחוק: (1) צל קורתי, (2) צל קורה, (3) קורת רוח — צל [של] קורת רוח. ונראה שהשחוק הזה נעשה כהלצה שגורה, וכן העירני ידידי עוזי אורנן על מטבע אנונימי של שיחת-שניים: — אל תלוננו בחוץ, הזהיר האב לפני הטול, הרוח חזקה בלילות. הפשו לכם איזו קורת גג? „אין דבר, השיב יובב, אם לא נמצא קורת-גג, תהיה לנו קורת רוח“ („הארץ“, 28 אוגוסט 1953). ואעיר לכך, כי אם לקיצור הנוסח קדם המספר שלנו הכותב: „מי שרגיל בקורת גג אין לו קורת רוח מהליכתו, כל שכן כשאינ תכלית לטוליו“ („סיפור פשוט“, תרצ"ה, עמ' קע"ה). והוא שעשוע הבולט מתוך עילומו המוכרח בלשון תירגומו של אליעזר רובינשטיין: „ווער ס'איז געוואוינט צו זיצן אין שטוב האט נישט קיין פארגעניגן פון זיין גיין, מה דאך אז ער גייט אן א ציל“ („א פשוטע מעשה“, תשי"ה, עמ' 172-173). אך דין להעיר כי ההלצה האנונימית יש בה תוספת שחוק: רוח — תרתי משמע. וזה מקרוב נוספה דוגמה של נתן אלתרמן בשירו על יובל הארבעים של „הבימה“ („דבר“, כ"ו תשרי תשי"ט):

לו יגד לכבוד החג
שעשתה ישראל אתך עסק בטוח:

את מצאת בה מכּבֵּר הימים קורת־גֵּג
והיום הנה יש לה ממך קרת־רות.

אך נחזור לקורות־בתינו ונראה, כי הצד השווה בדוגמאות שנבדקו לנו הוא דרך השימוש המאוחר במטבע המליצו, באופן שדרושם של חז"ל (קורות — תולדות) נכנס לתוך לשון מקרא (קורות — עצי בניין) וכבשו. אולם עגנון יתירה עשה, שמטבע זה הוא לו שם קבוצת־סיפורי, ושימוש גם כפשוטו (קורות בתינו ארזים — לאמור: בתינו בנויים עצים עזים) גם כדרושו (קורות — מאורעות; ארזים — צדיקים, חכמים). וכבר נמצא מי שנעזר בסמיכות זו לשם ספר — הוא ר' משה שמואל הרצוג בספרו קורות בתינו, לקורות הקהילה הישראלית ותולדות הרבנים והפרנסים בעיר שטאמפי עם ציוני מצבותיהם (פטרבורג, תרע"ח). כשם שהיה מי שנעזר בה על דרך מיוחד — הוא ר' בנימין ב"ר מרדכי מבוברויסק בספרו קורות ארזים, סדר הדורות מן השופטים מלכים ונביאים עד זמן החורבן (תמוש"ד). לאמור, הוא בנה סמיכות חדשה על דרך: קורות בתינו ארזים — קורות (בתינו) ארזים — קורות ארזים. ספק בידנו, אם מותר לנו לשער, כי חיבורים ששםם בצל הדורות, שהוא שם ספר לאברהם נחתומי ושם מחזה לפרץ הירשביין הם על דרך הגלגול: בצל קורה — בצל הקורות — בצל הדורות; וביותר שאותו מחזה מתורגם מלשון אידיש, ובה שמו אין שאטן פון דורות. ולהשלם הדיון אביא מה שהעירני ידידי א. ד. אברמסקי, כי א. אברונין חיבר מכתם שענינו: קורות בתינו — רזים. לאמור: אין ידע תעלומות ההתרחשויות שבתוך בתינו¹.

המספר שלנו, שקרא קבוצת סיפורי קורות בתינו מבאר, כי יסודם הוא בכתב־יד ישן שקיבל מידי דודו ר' עזריאל יעקב אחי אביו, שאמר עליו: „אלו כתבים שהניחו לי אבותינו שכתבו להם מאורעות יהם“ והמספר אומר: „וכשפתחתי את תכריך הכתבים היו מתפוררים והולכים — בינתיים התחיל דודי דוחק עלי שאחזיר לו את הכתבים, שאינו יכול

1 העובדה כי אין במקרא לשון יחידה מלשון קורות־מאורעות קיפתה אפשרות של תוספת שזוק, אבל דין להעיר כי יש גם שימוש בלשון יחידה, וכן ר' שמואל הנגיד — בשירו: „מהר יום פרידת“ (ילקוט הפיוטים מהדורת אהרן מירסקי עמ' ק"ד־ק"ה) הוא כותב מזה: „למי אגיד יגון לבי / ומי ירגז לקורת־י“, ומזה: „ולא שכן ולא ישן / בצל ביתי וקורת־י“. קורה ראשונה מאורע, קורה אחרונה חלק בנין.

להאריך ימיו בעולם הזה כי נכסוף נכסף לבית אבותיו — — אני נותן כאן את הקונטרס הראשון על אבותינו שבאשכנז ובפולין — — "והקורא יראה, כי לשון בתינו לפי קונטרס זה חל על שני בתים, בית שמואל ובית יוסף, אלה שני שמותיו של המחבר, שירשם מראשי בתי אבותיו, ויעויין שם.

ג

ראינו שימוש על דרך שינוי-הנוסח וראינו שימוש מקרא על דרך שינוי-המשמע, דין שנראה שימוש-מקרא על דרך שינוי מפנים לשינוי. בסיפור "עפר ארץ ישראל" ("אלו ואלו" עמ' ק"ב ואילך) אנו שומעים על חיבוטי המספר במשלוח קומץ עפר לאחד זקן בגולה, וסיכומם של החיבוטים ניתן בדברי המספר לבניו של אותו זקן שזכו ועלו לארצנו. כשהללו אמרו משמו של הגאון בעירם, כי שולח-העפר ידע לכוון את השעה, משום שאנשי ארץ-ישראל בעלי רוח הקודש הם, משיב להם המספר: "אמרתי להם אם לשאר אנשי ארץ ישראל ודאי שבעלי רוח הקודש הם, אבל לענין זה כך היה מעשה. בראשונה כשקיבלתי מכתבים מאביהם החזרתי לו מה שהחזרתי מפני שהיה קשה עלי להביא עפר מהר היותם, ואחר כך כשהבאתי את העפר לא עלה בידי לשלוח עד שנתלצנו מפקיד רע ובא אחר תחתיו ושלחתי לאביהם את העפר" (עמ' קכ"ד). הפיסקה המוטעמת יסודה בכתוב בדברי משלי: "צדיק מצרה נחלץ ויבוא רשע תחתיו" (יא, ח), וכסיוע לה דברי משלי האחרים: "בפשע שפתים מוקש רע ויצא מצרה צדיק" (יב, יג), ראשית חובה היא להעיר, כי השינוי הבולט: ויבוא רשע תחתיו — ובא אחר תחתיו, על עיקר שינויו: רשע — אחר, נמצא כבר בגמרא: "דהוא עבדא סבא דאזל צבעיה לרישיה ולדקניה, אתא לקמיה דרבא אמר ליה: יהיו עניים בני ביתך; אתא לקמיה דרב פפא בר שמואל — זבניה, יומא חד אמר ליה: אשקיין מיא, אזל חוריה לרישיה ולדקניה; אמר ליה: חזי דאנא קשיש מאבוך, קרי אנפשיה: צדיק מצרה נחלץ ויבוא אחר תחתיו" (בבא מציעא סיפא דפרק הזהב) — כלומר: מעשה בעבד זקן שהלך וצבע ראשו וזקנו, בא בפני רבא ואמר לו: קנני, אמר לו: יהיו עניים בני ביתך; בא לפני רב פפא בר שמואל, קנאו, יום אחד אמר לו: השקני מים; הלך והלבין את ראשו וזקנו; אמר לו: ראה שאני זקן מאביך, קרא על עצמו: צדיק מצרה נחלץ ויבוא אחר תחתיו, אין בידינו להכריע, אם רב פפא עצמו הטיל אותו שינוי בכתוב כדרך מאמרם: אין אדם משים את עצמו רשע, או המביאים קריאתו משמו הטילו אותו שינוי, שפירושו: צדיק — כלומר רבא — מצרה — כלומר מעבד רמאי — נחלץ,

ויבוא אחר — כלומר פפא — תחתיו. על כל פנים אי אפשר שלא לזכור, כי תיבת אחר ככינוי אינה ניטראלית, שכבר נזדווגה ככינוי של גנאי לאלישע בן אבויה. ולא עוד, כצמד החילופים אלישע — אחר הוא צמד החילופים אלישע — רשע, והוא מודגש במעשה התינוק שאמר לפסוק „ולרשע אמר אלהים מה לך לספר חוקי ותשא בריתי על פיד“ (תהלים נ, טז) פסק בגמגומו: „ולאלישע אמר אלהים מה לך לספר חוקי וגו“.

וכבר הוכיח ר' חנוך ילון במאמרו על עניין אחר (מונאטטשריפט, כרך 79, חוב' 3) כי יסודו אינו לשון אחר, שונה כפשוטו, אלא איחור, אהירות וכדומה, שעניינם תיעובי-ערייות ופיתוי להם, ושעל-כן אותו כינוי-גנאי של אלישע ראוי לנקדו אָחָר או אָחֹר. ואעיר, כי זה מקרוב פרסם א"מ הברמן אלפא ביתא דבן סירא נוסחה שלישית (תרביץ, חוברת לגרשם שלום, שנה כ"ד, חוב' ב"ג) ומובא שם, בשינוי לשון, עניין המובא בברכות נח ע"א, והוא מעשה ר' שילא שהלקה את הבא על גויה, וסופו של מעשה בנוסחה זו: „ולא עוד אלא שפי[רש] במקום אחר דנין אחרן בתרביה, שקל ספסירא וקטליה“; והמהדיר אומר: דנין אחרן — הלשון מגומגמת, אילו זכר מאמרו של ילון, ובייחוד אילו זכר פירוש אחר לפי אחרין כלשון תרגום לירמיה ה, ח — היה מוצא, כי לעניין ר' שילא, שהלקה שוכב עם הגויה מתוך שהוחזק לו כשוכב עם חמור, לשון אחרן אינו מגומגם כלל.

ולא הארכנו בזה אלא להדגיש, כי הנעזר באותו כתוב במשלי על דרך השינוי שהטיל רב פפא: רשע — אחר, אי אפשר שלא יתגרר לו הד כינוי אלישע ואוירתו, ונמצאת כוונת הניטראליזציה של רב פפא בטלה, וביטולה על דרך היפוכה הגמור. כדוגמה בולטת לכך תשמש חדירתו של השינוי ללשון דיבור, לשון אידיש ישנה. כי הנה בבוא ר' יקותיאל בליץ לתרגם אותו כתוב, יאמר: „דער רעכט פערטיגיר ווערט אויש ליידי גצאגין אונ' דער בויז וויכט קומט אן זיין פלאץ“; ואילו ר' יוסף ויצנהויזן אומר: „דער גירעכטי ווערט אויש גיצאגן פון דעם ליידי אונ' דער בויזוויכט קומט אן זייני שטאט“. אולם בבוא לפניהם ר' אלחנן ב"ר אברהם העלין במגילת ווינץ שלו (מהדורה קמאה, 1616) להיעזר באותו כתוב למעשה שהיה, הרי לא בלבד בנוסחה העברית, אלא גם בנוסחת אידיש המחזרות, בא לשון הכתוב כשינויו (מהדורת מאקס וויינריך, שטאפ" לען, ברלין, 1923, עמ' 117):

עש וואר אונז נאך ניט גאר וואול,
מיר פֿאַרַכטן זיך זער פֿאַר שיסן

פון דער בריקן אראב דש זעלביג מאל,
 דען דש שיף מוזט דר דורך פליסן
 אז בייא אובן באך גישעהן איז אלברייט
 אונ דער זעלביג טראף זיינן גיזעלן
 דער צדיק ווארד בישירמט פון ליד
 אונ אן זיינר שטאט השיי איין אנדרן טעט שטעלן

שיעורו: לא טוב היה מעמדנו. יראנו מאוד מיריות מעל הגשר שתחתיו נאלצה האנייה לעבור, ובאופנבאך כבר אירע, כי ההוא, כלומר הירורה, פגע בחברו (או משמשו). הצדיק נשמר מצרה ותחתיו השם יתברך אחר העמיד. הניגוד צדיק — אחר מקוים כדרך שינויו של ניגוד הכתוב: צדיק — רשע. ולפי שהשיר ענינו פורים־דוינצנץ ראוי להוכיח כי בפיוט אשר הניא, שאמירתו בפורים נאמר: „צדיק נחלץ מיד רשע אויב ניתן תחת נפשו“.

ולא רחוק להניח, כי נצמח ממילא כמין סילוגיזמוס כפול: (1) רשע — אחר, (2) אלישע — אחר. שעשוי היה להשתרשב לתוך תיבת אחר ולהפקיע את הניטרליות שלה. אמת, כינוי הגנאי לאלישע נזכר בראשונה בחייו, במעשה הזונה שתבעה ושראתה אותו עוקר צנחן בשבת אמרה: אחר הוא (תגיגה טו ע"א). אולם ראוי להעיר כי גם לאחר פטירתו כינוי זה מוצנע בדברי רבי, שבאו בנותיו של אחר ליטול צדקה, גזר רבי ואמר: אל יהיה לו מושך חסד ואל יהי חונן ליתומיו (ירושלמי תגיגה פ"ב ה"א), ונראה שכיוון לא בלבד לאותו כתוב בתהלים (ק"ט, י"ב) אלא גם להמשכו: „יהי אחריתו להכרית בדור אחר ימח שמם“ (שם, יג) — באופן שתיבת אחר כפולת־משמע, גם הדור העתיד לבוא, גם צאצאי אלישע, וכפל משמע זה ארב לשימושה של תיבת אחר, וראה, למשל, בספר חסידים סי' רצ"ב מזהיר מלימוד תלמידים בסתרי תורה והשבעות: „לבסוף יהיה לו למכשול כמו אחר“. וקודם בסי' כ' לענין משנה שמו, כלומר שאני אחר ורואה לסייג: „ואינו אותו האיש שעשה המעשים הרעים“, ור' ראובן מרגליות מעיר לענין „והוא קרי ליה יהודה אחרא, אלעזר אחרא“ ומאריך בזה, ויעוין שם. על כל פנים מתוך לשון הסיוג נשמע החשש של עירוב אחר ואחר, ואמנם נתקיים שינוי השם אך לא בלשונונו אלא בלשון לעז, והוא ענין הסבת השם לא לתר, (=alter = אחר), ולימים נתפרש לשון אלטר, כלומר „זקן“ כסגולה לאריכות ימים, וכן מלעיג יצחק גולדמן („פחד בלילות“, ורשה 1876, עמ' 31):

קָכָה גַם אֶל מוֹת הֵן יַעֲרִים בְּחֶלֶד
 וְשָׂמוּ יִסֵּב אִישׁ עֵת מוֹת בְּשַׁעַר

וּמְשַׁלֵּת תִּקְרָא „זֶקֶן” לִילָד
וּרְאוּבֵן לֹא שְׁמֵעוֹן, לֹא זֶקֶן נֶעֶר

ועניין זקן גם לשון אלטר גם לשון זיידע ונמחק קישור אלטר alter אחר, וממילא נמחק הקישור: אחר — אלישע¹. ובאחרונה נעיר לעניין אחר, שאם כי המחקר אך בימינו גילה זיקת אחר לאחור, דין להזכיר גישושו של קלמן שולמן בסיפורו-עיבודו על אלישע בן אבויה (שפה ברורה, וילנא תרכ"ד), הכותב מזה (עמ' 19): „אשר על כן לא נקרא עוד בשם אלישע — יען כי אל לא שעה עוד — רק בשם אחר יכונה — כי נהפך לאיש אחר וישע אל הבלי עובדי אלהים אחרים, ואילו מזה יכתוב (עמ' 37) משמו של אלישע: „וגם אנכי כבר נסוגתי אחר מחפץ לבכי לראות את פני ד' — אשר לא יראם האדם וחי, אך מדוע גם אחריו לא יראו”.

נחזור עתה לעניין שימושו של עגנון ונעיר, כי הוא גופו מדגיש אווירת הגנות האופפת תיבת אחר, ואף מעמידנו עליה לעניין שימושה במקרא זכן יכתוב (הדום וכסא, פרשה שנייה, סעיף כז): „יפתח גבור חיל היה, בנה של אשה של שבט אחר, שלא נשאה לאחד מבני שבטה, הוציאה משבטה וקראו לה שם גנאי, כמו שכתוב בספר שופטים והוא בן אשה זונה, כי זאת לפנינו בישראל. אין נחלה עוברת משבט לשבט, לפי שאמרה תורה לא תסוב ממטה למטה אחר, לפיכך לא היה איש נושא אשה שלא משבטו, יצאה מבית אביה בלא נכסים לבית בעלה כמו זונה שאין לה אלא זנות ולא שאר נכסים וקראו לה שם-גנאי. עמדו אחיו של יפתח וגרשו את יפתח, אמרו לו, אתה לא תנחל בבית אבינו, שכן אשה אחרת אתה. אחרת לשון מאוס, כל דבר תעוב ומאוס קרוי אחר, כמו אלהים אחרים לעבודה זרה כמו דבר אחר לתזיר, אף כאן אשה אחרת, אשה גנויה ומאוסה, שמאסה בבני שבטה ומאסה בה שבטה, ובאמת אשה כשרה היתה וביתה פתוחה לאורחים, ונתנה מים זמזון לכל עובר ושב, כפונדקאית שאינה מבחנת בין אורח לאורח, לכך זכתה שיצא ממנה יפתח שעשה הקדוש ברוך הוא תשועה לישראל על ידו, ודאי, שהכותב נגע בלי משים בבעיה הגדולה של בירור לשונות אחר במקרא (איל אחר, „אחיכם אחר”, „אחריך בנימין” וכדומה), ולאחריו.

¹ מובן כי הקישור עשוי שיחזור מאליו במקרה מסוים, כגון מעשה ר' יעקב עמדין בקטרוגו על אנשי כת פראנק וראשם אלישע שור, וכן יאמר בס' השימוש: „עודם מדברים עמו והנה הארורים כת ש"ץ שר"י באו לבקרו ובתוכם הזקן האשמאי אלישע אחר”.

כשם שעוררנו לבדוק בשימושי שלו בלשון אחר — וראה, למשל, בתיאור שבחה של ירושלים לפניו בסיפורו „השנים הטובות“ שנאמר בו: „ומיד התחיל [הזקן] מספר לי דברים מימות חסידים הראשונים שלא נראה בימיהם דבר אחר בארץ ישראל“ — אבל לעניננו עתה חשובה הדגשת כפל הפירוש של תיבת אחרת — גם היוצאת מכלל שבטה גם מתועבה ומאוסה, ועיקר גנותה כגנות, שהרי כך גם כפל הפירוש של תיבת אחר כשם גנאי לאלישע — גם היוצא מכלל עמו ואמונתו, גם עושה מיאוס ותיעוב, ועיקרם זנות ממש. אולם בבוא המספר שלנו להיעזר בכתוב „צדיק מצרה נחלץ“ וגו', והוא נעזר בו על דרך השינוי שהטיל רב פפא, ואומר: עד שנחלצנו מפקיד רע ובא אחר תחתיו — הריהו פוטר תיבת אחר מאווירת הגנות, ולא זו בלבד שהוא מחזיר לה מעמד הניטרליות, אלא מותח עליה בפירוש חוט של חיבה, אם לדקדק בדרך שינוייו, הרינו חייבים תחילה לזכור, כי אותו פקיד רע, פקיד דואר שעיבב וחזר ועיבב שילוח העפר לאותו זקן שנחאוה לו, לא היה מישראל, ונמצאת אמירה: שנחלצנו מפקיד רע — בחינת אמירה: שנחלצנו אנו מישראל ממי שאינו מישראל, וכבר היה מי שהחליף לשון צדיק מצרה נחלץ בלשון יהודי מצרה נחלץ — הוא אשר ברש, שקרא כך שם סיפור שלו (נדפס ראשונה תרפ"ח; במהדורה הגדולה של כתביו, כרך א' עמ' 410 ואילך), והיפוכו של השימוש הזה נעשה בידי ז. שניאור, הקורא פרק מתוך האפוס היערי שלו: רשע מצרה נחלץ, ומסופר שם ענין האכר כוידר, שהכין למישקה הדוב גדר של פח, אולם זה נודע לו הדבר בעוד מועד מפי פופון הזאב וידע להזהר:

— — — אַז יסב רב מישקה

אחוריו הנפולים ובדרך, בה נגש לגדר,

בה חזר בצעדים מהירים; ועוד הספיק לתאזין

את יללת מורנה המתפשו... ופתאם הד־נפץ,

כאלו נשבר הנשך מתחת גוף קלוקל

ואחוריו — ילל־פתדים נואש, בעולה מקבר,

התפרץ לרנע וכן נפסק, נמו ונאלם.

ואחרי הדממה זיק קלוש תועה בעורונו ומגשש,

וקללה עסיסית משלשת, באם ובח־רפתה —

קללת כוידר שיצא לחפש את כלבו.

אז יכנס רב מישקה למעבה היער האפל,

שם נדמו הקללות ואבד הפנס התועה;

וידע כי נחלץ מצרה ומורנה בא תחמיו.

ברור, כסתר המלא בזה לילה מקלל,
 כי נשבר הפח ונחלצה החיה הגדולה;
 ובמקומו בא, השבר הלב המספן... בשעתו
 אבד את זנבו במאבק לטובת אדונו
 ועתה את חיו הפלביים... יהי זכרו ברוך!

וגם שימוש זה יש לו בית-ראב, שאמר ר' יוחנן: שלוש מאות משלות שועלים
 היו לו לר' מאיר ואנו אין לנו אלא שלושה: אבות אכלו בוסר וגו', מאזני
 צדק אבני צדק, צדיק מצרה נחליץ ויבוא רשע תחתיו (סנהדרין ל"ח). וכבר
 העיר י"ג. כי משל השועל היורד עם התיש וסופו הוא עולה לבדו ומניח את
 עוזרו, עליו נאמר „צדיק מצרה נחליץ“, ומכאן פתח ושימוש בענין צדיק דרך
 אירוניה והחלפתו ברשע.

ו. שני אורף משעשע דרך שחוק-לפנים-משחוק, שהוא כותב
 (שם, פרק: המהלומת):

הן פאח היה לי, חרף נפשו הפלביית בשבילי!
 ואני לו כבעיטות שלמתי, גדפתיו והנה
 נצל הרשע בפרוה ויבוא צדיק תחתיו

המשורר נעזר בביטוי: א צדיק אין פעליץ [= צדיק בפרוה] והופכו על
 דרך: רשע בפרוה, ומוסיף (שם):

בן תעשה גם אתה בן יחסל המזיק-בפרוה

אולם נחזור לעניננו ונעיר, כי אותו פקיד רע לא בא אחר אלא
 אחרת תחתיו, שהרי קראנו: „במקומו של אותו פקיד ישבה ריבה
 אחת וקיבלה אותי בסבר פנים יפות. צעירה היתה ונאה היתה ובת
 ישראל כשרה לפיכך היה לבה טוב“ (עמ' קכב). על-פי-הדין הוצרך לכתוב
 „משנחצנו מפקיד רע באה אחרת תחתיו“, ולא כתב כך, כנראה מתוך
 שטעמו. לא הניחו לשנות משקל הכתוב, אבל הקורא המבחין שומע ממילא
 מאחורי תיבת אחר תיבת אחרת, ורואה אותה אחרת כחילופו של
 הרע וממילא כסמלו של הטוב, ונעשה בה ממש כאותו התיקון, שהמספר
 עשה, ברוח המדרש, לאותה אשה אחרת אם יפתח. כי כדרך שאמר על אותה
 ריבה: ובת ישראל כשרה היתה, כך הוא אומר לימים על אם יפתח:
 ובאמת אשה כשרה היתה. ולא עוד, כשם ששמענו על אותה ריבה
 „לפיכך היה לבה טוב“, אנו שומעים לעניין יפתח הדגשת הטוב בכמה

לשונות, כרוח הדרוש על ארצו ארץ טוב: „בואי וראי שבהם של טובי עין, הרי ארץ טוב בכלל ארץ ישראל היא, והרי ארץ ישראל כולה טובה, כמו שאמר הכתוב טובה הארץ מאד מאד, אלא בשביל טובת עין שנהג אדוניה נקראה ארצו ארץ טוב“.

אבל משראינו, כי תיבת אחר שבאה תחת תיבת רשע שבכתוב, נדרשה לטובה, הרי התיקון שנעשה בה ולה מפתנו להקשות, אם אין מאחורי התיקון גם תיקון למי שנקרא אחר, והיא קושיא הצופה לתירוצה שעניינו מעבר לחקר-הלשון.

ד

שימושים שבדקנו בהם ראינום שימוש שימוש ובית-מרבעתו במסורתה של הלשון והיי ספרותה, אבל מתכונתם פשוטה, וצד-השעשוע שבהם מתמצה בו גופו. ואין הדיון בשימושים אלה וכמותם אלא כפתיחה לדיון בשימושים מורכבים מהם, ששחוקם עמוק עד שניתן לפקפק אם הגדרת שחוק עודה הולמתם, כדוגמה נביא שימוש, שהמספר נעזר בו בכפל פנים — גם לצד שטחו של השחוק גם לצד עומקו. בסיפורו „מעלות ומורדות“ נראה בהתהפך הגלגל על ר' חנון אבא היורד מטה מטה, עד שהוא נוטל סחורתו מחנווני שהיה לפנים משרתו, ועכשיו הוא ראש חנווני-העיר, „הימנו לוקח ר' חנון אבא סחורתו ועל שם אשתו של זה התנות רשומה בערכאות, בערב הוא בא ומחזיר לו מפתח חנותו ובבוקר הוא שב ליטול את המפתח“ (כרך „מאז ומעתה“, עמ' רסב). הפיסקה המוטעמת בנויה כדרך המקרא במגילה: „בערב היא באה ובבקר היא שבה אל בית הנשים שני — לא תבוא עוד אל המלך כי אם חפץ בה המלך ונקראה בשם“ (אסתר ב, יד). דרך השחוק-בעולם בולט מעצם חילופי המסגרת ואווירתה — כאן מלכה בחצר מלכות הבאה אל מלכה בערב ושבה בבוקר, וכאן חנווני בחנותו הבא בערב אל מי שהיה משרתו ונותן לו מפתח, ובבוקר הוא שב ליטלו. השימוש הוא על דרך ניטראליזציה של הכתוב לצד אפשרות פירושו שלא בתחום של בינו לבינה, כי זאת לזכור: דברי המגילה בערב היא באה ובבקר היא שבה נעשו כמטבע לתיאור סיטואציה חוזרת של אשה המצילה את העדה בחרפה את עצמה לשליט, אם מלך אם הגמון, ולימים נעשו מדרש לעוקצידופי, וכדוגמה רמזי ערמה של משכילים בדיבורם על סוד פקידת העקרות של צדיקי החסידים, וכן רואה יצחק גולדמן לשים בפי רבי בצוואתו לבנו („פחד בלילות“, ורשא, 1876, עמ' 36):

לא כן עלמה על פרי קטן צועקת
„עקרה אנכי קנים לי קבה“

תָּרָא כְּעַת חַיָּה הִיא בֵּן חוֹבֶקֶת
עַם עֶרֶב הִיא בָּאָה וּבִקֵּר שָׁבָה

דרש־הדופי בולט ביותר, כשזכר הכתוב או הדו משמש כיונה הפוכה — לא דבר־טומאה אלא מניעתו. כגון ניסוח הרמב"ן לעניין דברים כד, ד: „ועל דרך הפשט אחרי אשר הוטמאה מבעל הראשון ירמוז כי כל אשר ידעה איש אחר תחשב לו טמאה, ואלה מצוות מחודשות בגט ובחזירה, וטעם הלא הוזה כדי שלא יחליפו נשותיהן זה לזה יכתוב לה גט בערב ובבוקר היא שבה אליו, וזה טעם לא תחטיא את הארץ להזהיר בית דין על כך“. בעוד דוגמת המספר שמרה על דיוקו של הכתוב בחילופה של לשון נקבה ללשון זכר — בערב הוא בא... ובבוקר הוא שב — ואותה נפש עצמה מקיימת את שתי הפעולות, הרי דוגמת הפרשן קובעת שתי פעולות, ראשונה מעשה איש שלא כלשון הכתוב („יכתוב לה גט“), אחרונה מעשה אשה כלשון הכתוב („שבה“) מתוך שמירת המועדים וסדרם („בערב — בבוקר“). והצד השווה שבין שימוש זה ובין הכתוב במגילה הוא, שהפעולה היא בתחום שבינו לבינה, דוגמה דומה, גם היא בתחום שבינו לבינה, בשמירת המועדים אך בשמיטת הפעולות — הירש גלברג בביקורתו ההמורה על מנהגי הנישואים בדורו יכתוב („המתאונן“, לבוב, 1880, עמ' 17):

לֹא מִשְׁחַק יִלְדִים אִשָּׁה לְקַחַת
אֶךְ אֲרֻשׁ לְעוֹלָם, קַחַת לְצִמְיַתָּה
לְרֵאוֹת עֵמָה חַיִּים, לְרוֹת דוֹדִים וְנַחַת
לֹא חָפָה בְּעֶרֶב וּלְבֹקֶר סֵפֶר כְּרִיתָת

אין צריך לומר, כי אם מבחינת העניין אנו שבויים בחלל זכר הכתוב במגילה, הרי מבחינת הבניין אנו שרויים בחלל זכר הכתוב בתהלים: „בערב ילין בכי ולבקר רנה“ (ל, ו), בהיפוכי המעמדות וסדרם. נחזור עתה למספר שלנו ונראה דוגמה, שמגמת הניטראליזציה של הכתוב במגילה מתקיימת, אף שהתחום הוא תחום שבינו לבינה. בסיפור „בדמי ימה“, שהוא כמובן לוג של תרצה, היא מספרת על ראשית ימי נישואיה: „החדרים יפים וטובים, ניכר כי ידי אשה חכמה עשו שם ותייפינה אותם, גם חדר המשרתת נבנה, ומשרתת אין לשרת את הבית. אבי שלח לנו את קילא ושלחתיה, ונבוא לאכול בביתו עד אשר נמצא נערה משרתת. בצ'הרים אנחנו באים ובערב אנחנו שבים“ (בכרך סיפורי אהבים, עמ' סט). תגבורת הניטראליזציה באה על מילואה מתוך שמירת סדר הפעולה והיפוך הזמנים ושינויים („בצהרים — ובערב“). טעמה של

ניטרליזציה זאת עומד גם בבוא המספר לתאר מצב, המזכיר בבירור את מעשה המגילה — עניין תיאור ביקורה של יעל בחדרו של חמדת, שכן הפרק השני בסיפור „גבעת החול” פותח לאמור: „בערב היא באה. צולעת נכנסה לחדרו. כולה לחת גשמים. נעל ימנית כערבה מלאה מים” (בכרך הנ”ל, עמ’ קפב). כהשערה מובנת מאליה היא, כי הקורא משקרא את שלוש התיבות בערב היא באה ונתקל בנקודה שאחריהן, הוא כנתקל בעיכוב העוצרו להמשיך כלשון הכתוב ובבוקר היא שבה, ואף שמנגנון הזיכרון מלחש ממילא המשכו, הנקודה כמבטלתו למפרע, והביטול מתגבר, ככל שהוא מוסיף וקורא: „יעל באה, חמדת לא שמע בבואה — — — חבל שהזמן אינו עומד, ודאי כבר יצאה האשמורה הראשונה, יעל קמה ועמדה, כבר הגיע זמנה לישון. חמדת נטל כובעו בידו והלך ללוותה — — — חמדת ליווה את יעל וחזר לביתה” (עמ’ קפד־קפו). דומה, הקורא חש עצמו מבויש על שזכר־הכתוב העלה בו למקרא מחציתו האחת את מחציתו האחרת, ואפשר המספר כיוון לביישו בייחוד במלים: חבל שאין הזמן עומד — כלומר חבל שאין הערב עומד, וכוונה זו מתחדדת בהמשך־הדברים: כבר יצאה אשמורה ראשונה; כי בין נאמר ארבע משמרות ובין נאמר שלוש משמרות הוזה הלילה, על כל פנים אשמורה ראשונה רחוקה מבוקר, ואולי לא נטעה, אם נשער, כי מלכודת האירוניה, שהמספר שם לו לקורא, תוספת מוקש בה, והיא במלים: כבר הגיע זמנה לישון, שכן הקורא כמוזמן להתערור על השגרה שבלשון ההגדה: הגיע זמן קריאת שמע של שחרית, ובעצם עודו רחוק מהכיר בין זאב לכלב או בין תכלת לכרתי, כי, כאמור, אך האשמורה הראשונה היא.

אולם שימושי המספר שבדקנו בהם שימושי־שחוק הם על דרך ההיתול הדק, מה שאין כן בסיפורו „חופת דודים”, והוא סיפור תוגה המרעיש את הנפש, ושבו תתואר חידת מיתתה של צילה על דרך אמונת העם, כי נשמת המת תקדים לפני מותה לבקר קברה: „ונשמה אשר לא ידעה יוחנן תבוא לילה, תביט לארץ תשתומם והאדמה תפצה פיה, תבלע דמות דיוקנה, וחבל נשמות עולות להוביל אותה אל שבילי הנועם. בערב היא באה ובבוקר היא שבה, בטרם יעבור החודש ימות מת, אפס כי לא ידע אם איש או אשה” (בכרך „סיפורי אהבים”, עמ’ רפג). וכן: „ארון המתים ירטט בלילה, היום או מחר ימות המת, אז תבואנה שתיים נשים אל צילה לילה, ותקחנה מענפי ההדסים אשר על הראי אשר צפן אותם אביה לברך במוצאי שבת, ותקחנה שבעה עלים ותשבנה על קבריהן למשווח בשרה בתמרוקי הנשים. בערב היא באה ובבוקר לא שבה, ואחר הצהריים באו קוברי

המתים. מדדו את הארץ ויכרו קבר" (שם, עמ' רפד). אנו עתה לא בלבד מעבר לשחוק, אלא גם מעבר לניטרליזציה, ואדרבה שימושיה עד עתה נראים לנו עתה כקורמעבר בין שימוש של הכתוב לצד פירוש של מטה ובין פירושו של הכתוב לצד פירוש של מעלה, כרוח המדרש שהמגילה נתעלתה לו כמכלול סמלים גדולים. המספר נעזר בכתוב שלנו באופן שאסתר שבמגילה היא הנפש. וכבר קדם בשימוש של מעלה ר' שלמה בן

גבירול ב"כתר מלכות". שנעזר בשימוש שלנו לענין השמש:

וּבְכָל יוֹם יוֹם תִּשְׁתַּחֲוֶה לְמַלְכָּהּ וּבֵית גְּתִיבוֹת נִצְבָּה

וּבְשַׁחַר תָּרִים רֵאשָׁה וְתִקֵּד לְעֶרֶב בְּמַעְרָבָה

בְּעֶרֶב הִיא בָּאָה וּבְבֹקֶר הִיא שָׁבָה

וראה ת. שירמן בביאורו (השירה העברית בספרד ובפרובנס, כרך א', עמ' 266): „תשתחוה — עיין סנהדרין צ"א ע"ב: מפני מה שוקעת במערב אלא כדי ליתן שלום לקונה", והוא שולח לשיר אחר של גבירול (שם 252)¹. אנו רואים, כי הפייטן שינה מובנה של תיבת באה כעניין בוא השמש כלומר שקיעתה, וממילא מתפרשת תיבת שבה כזריחתה. ונראה כי ברישום פיוטו בא אברהם גולדפאדן לתאר את אימת אדם וחוה בראותם ראשונה שקיעת החמה, היא האימה שנדרשה הרבה, ואת שמחתם בראותם אותה חזרת וזורת („ציצים ופרחים", מהדורת תרנ"ו, עמ' 14):

וְשִׁכּוּרֵי שְׁמִתָּה בְּמִקּוֹמָם כֹּה נָחוּ

עַד אָנֹלָה יָדָם וּפִיָּהֶם פָּצְחוּ:

צוּרְנוּ! — הֵן שִׁמְךָ נִגְדִיל אֶף נִקְרָה

כִּי שִׁמְשֶׁךָ זֹאת הַחַיָּה רֹחַ נִשְׁבָּרָה

עֵתָה הַשְּׁפִלְנוּ חֶקֶךָ הִיא שׁוֹמְרָה

בְּעֶרֶב הִיא בָּאָה, שָׁבָה בְּבֹקֶר

שלא כפייטן וכהולך בעקבותיו, הנעזרים בכתוב שבמגילה לעניין השמש מתוך פירוש באה — שקעה, נעזר בו המספר שלנו לעניין הנפש, כשהביאה השיבה מתפרשות כפשוטם. ולעניין פירוש ביאה — שקיעה ראוי להביא דוגמה מה שמספר ד"ר צבי פפר במאמרו הפולני „דבר על האמן עגנון" (גובי דינניק, 2 באוקטובר 1932): „לפני שנתיים שהה שמואל יוסף עגנון בפולין. בא מארץ־ישראל לגלילות מולדתו, ביקש לחדש בזכרונו את שנות עברו בעיירות נידחות במזרחה של פולין הקטנה, בבוטשאטש ויאולוביץ,

¹ וידידי שמואל ורסס העירני על דרך החיקוי של דברי רשב"ג וצירופי הכתובים שלו (בית גתיבות, בערב היא באה) לצד השחוק, ויעויין בר' יהודה אלחריזי (על הגמלה, תחכמוגי, שער רביעי).

ופודקאמין — — שיהק המזל שזכיתי לבלות ימים אחדים בקרבתי — —
 באנו לבית־ספר עברי בעיירת־שדה. ירדו דמדומים, ולרוע המזל נפסק אור
 החשמל מחמת חובות שלא נפרעו. המורה המבויש התחיל להתנצל ולהצטדק,
 שהוא אנוס להקביל פני אורח נחשב כזה באפלה. אולם עגנון כמנהגו הרגיעו
 בדברי המדרש: התנהמו — אמר — הכתוב אומר, כי יעקב אבינו בלכתו
 חרנה לן בבית־אל כי בא השמש. אומר המדרש, כי הקדוש ברוך הוא
 הקדים וכיבה השמש, שיוכל להתודע אל יעקב ביתר ליבוב באפלה.
 תפקיד זה מקיים עתה מכוון־החשמל. הדמדומים יקרבו אותנו זה אל זה, נדבר
 ביתר ליבוב, ודיברנו, אבל הנעזר בדרוש כי בא — כיבה זוכר ממילא
 מה שנדרש ביעקב: „וילן שם כי בא השמש ר' פנחס בשם ר' חנן דצפורין:
 שמע קלהון דמלאכי השרת אומרין בא השמש אתא שמשא אתא
 שמשא, ובשעה שאמר יוסף והנה השמש והירח וגו' אמר יעקב: מי גילה
 לו ששמי שמש" (מדרש הגדול פ' ויצא וכן ב"ר פד). וכשם שנדרשה תיבת
 בא בכפל הוראה כך נדרשה תיבת שמש בכפל־הוראה, כי הנה אמר
 המדרש: „רבי שמעון בן מנסיא אומר: חבל על שמש גדול שאבד
 מן העולם שאילמלא לא נתקלל נחש כל אחד ואחד מישראל היו מזומנים לו
 שני נחשים טובים, אחד משגרו לצפון ואחד משגרו לדרום וכו'". (סנהדרין
 נט). באה המליצה ודרשה שמש בכפל הוראה — מעשה בר' דוד, בנו של
 החכם צבי, שהיה רב ביאריטשוב, ולעת זקנה התפטר מרבנותו והלך ללישנוב
 ונעשה בה שמש, וכשנפטר לעולמו וכתבו על מצבתו: „חבל על שמש
 גדול שאבד מן העולם — לא פסק פומיא עד צאת שמשו וטהר
 גברא" (כתבי הגאונים לר' צבי הורביץ, פיוטרקוב, תרפ"ה, עמ' 34).
 לאמור, נדרש כפל־משמע שמש — שמש ועניין צאת השמש נדרש
 גם הוא בכפל משמע — גם זריחת התמה גם יציאת הנשמה, וראה
 לשון הגמרא לעניין ו בא השמש וטהר (ויקרא כב, ז), „ביאת שמשו
 מעכבתו מלאכול בתרומה ואין כפרתו מעכבתו לאכול בתרומה וממאי דהאי
 ו בא השמש ביאת השמש ומאי וטהר טהר יומא, דילמא ביאת אורו
 הוא ומאי וטהר טהר גברא" (ברכות ב' עמ' א' וב'). ולא הארכנו בזה,
 אלא משום שהמספר שלנו מספר לנו עניין ר' דוד ושמשותו ולשון מצבתו
 בסיפורו „אורח נטה ללון". בענין התמיהה על רבי חיים, תלמיד חכם
 שהיה לפניו שקוד על תלמודו, ועתה אינו פותח ספר, מזכיר המספר
 שניים דומים לו. שניים מבני־דורו יושבי־עירו, בקיאים להפליא אף שלא
 פתחו ספר גם הם, וכשלישי הוא מזמן להם בן דור רחוק לאמור: „כיוצא
 בהם רבי דוד בנו של הגאון חכם צבי שיש כל ימיו ברבנות ובסוף

בא למקום שאין מכירין אותו ונתמנה לשמש והסתיר את מעשיו ולא גילה מי הוא, עד לפטירתו. זהו שחקקו על מצבתו חבל על שמש גדול שאבד מן העולם" (עמ' קצו). וזאת לזכור, כי המספר מעלה את צאצאי החכם צבי בסיפוריו, וביותר מנכדיו ר' אפרים, ולענין ר' יעקב עמדין — הרי נעשה אפילו שמו של בן־דורנו בסיפור מסיפורי המעשים¹.

ולהשלמת דיוננו נזכיר דרכו של ח"נ ביאליק בשירו „חלפה על פני“, שבו ידבר על חילול לשונו של האדם, שאין בה מלה שלא נטמאה, ותיאור חילולם של ניב והגיג על דרך כך:

יוֹנֵי הַנְּכוֹת שְׁלַחְתִּין, לְעֵת בְּקָר שְׁמִימָה,

שְׁבוּ אֵלַי לְעֵת עָרֵב — וְהִנֵּן עָרְבִים מְלֻמְדֵי אֲשַׁפְּתוֹת

קל לראות, כי המשורר נעזר בתמונה שלנו (שבו — לעת ערב) בהיפוך סדר הזמנים. אלא שהוא מבליעה בתמונה אחרת של כפל־ניגוד, היא תמונת היונה והעורב המשולחים מתיבת נוח, באופן ששתי התמונות משתלבות ככפל ניגוד: בוקר — יונה, ערב — עורב; וחרिפותו של הניגוד הוא בגלגולה של היונה לעורב. ועיקרה של החריפות הוא בפסיחה על המועד שנקבע במקרא כדי שבוע („שבעה ימים — שבעה ימים“) וצמצומו על יום אחד („בוקר וערב“). אולם צמד בוקר וערב וצמד יונה ועורב הם פרשה לגופה. לענייננו עתה חשובה תשומת הדעת על השינוי המועט, בערב — לעת ערב, שדרכו מתבררת לנו מתוך הקבלת שני קטעי־שיר שונים שעניינם אחד. ב„אלמנות“ אנו קוראים על אמו של המשורר:

יְדַעְתִּי כִּי לְעֵת עָרֵב אֶל הַסֵּף הָזֶה שׁוֹב תָּשׁוּב

בְּשִׁבְרוֹן מְתַנֶּיֶה וּבְרַגְלֶיהָ הַבְּצֻקוֹת כְּלִי מְלֵא בּוֹשֶׁה

ובשיר שקדם הרבה, „שירתִי“, קראנו על אמו:

אָז תּוֹצֵא הַשּׁוֹקָה אֶת חֻלְבָּהּ וְדָמָהּ

בְּעָרֵב הִיא שְׂבָה כֵּל עוֹד בָּהּ נִשְׁמָה.

[חשון תשי"ט]

¹ ואגב, על פי המליצה: חבל על — שאבד בנה המספר בסיפור „ספר שאבד“, שלא כונס עדיין, אה האמירה: „חבל על ספר שאבד“.